

बाह्र मगरहरुको संस्कृती : विगत र वर्तमानमा परिवर्तनको एक टिप्पणी

✍ विष्णुकुमार सिङ्गालीमगर

(१) परिचय

मगरहरु भारतीय महाद्विपका प्राचिन जातिहरु हुन् । नेपालको सन्दर्भमा जनसंख्याको हिसाबमा तेस्रो धेरै जनसंख्या भएको र आदिवासी जनजातिहरु मध्ये बढी जनसंख्या भएका (CBS 2001) मंगोलीयन शारीरिक बनावट भएको जाति हो । यिनिहरुको आफ्नै मातृभाषा छ, जसलाई टिबटीयन-बर्मेली भाषीक वर्गमा वर्गीकरण गरिएको छ (Dr. Harka Gurung, 1998, P 66) मगरहरुको आफ्नै छुट्टै संस्कृती छ । मगरहरु सोभा सभा र लडाकु जातिको रूपमा लिने गरिन्छ । मगरहरु नेपालको एकिकरण तथा लोकतन्त्रका सवालमा महत्वपूर्ण भूमिका निभाएको जाति हो । लोकतन्त्रका लागि प्रथम शहिद लखन थापामगर यहि जातिबाट भएका छन् । एकीकरणका समयमा नयनसीड थापा, भक्ती थापा, अमरसिड थापा, परशुराम थापा, भाष्कर राना, गन्धर्भ राना लगायत थुप्रै वीर वीरङ्गाना मगर जातिबाट बलीदानी अर्पण भएको थियो ।

प्राचिन ईतिहासमा मगरहरु लाई “मगर” नामले उल्लेख नगरी लिच्छवी, वृजी, विडाल, मेदेश, भाटी, कवि वा कभि, सिचयन, अफर्ति, अवाटी र चिनियाँ ईतिहासकारहरुले यु-ची (Yue-Chi) भनि मगरहरुलाई उल्लेख गरिएको छ । अहिलेको “मगर” शब्द आर्य ब्रम्हाणद्वारा राखिएको आधुनिक शब्द हो । चाँगुको जगञ्जय मल्लको ताम्रपत्रमा मगरहरुलाई “मगल” शब्द उल्लेख भएको छ (एम.एस. थापामगर, प्राचिन मगर र अक्खा लिपि २०४९, पृ. १) । यस अर्थमा मगरहरु यहाँका भूमीपुत्र हुन् । भारतीय महाद्विपमा कर्केशियन जातिको प्रवेश पछि उनीहरुले लिएको “**फुटाउ र राज्य गर**” नीतिले यहाँका आदिवासीहरुलाई अनेक नाम दिएर विभाजन गरेको पाईन्छ । मगरहरु प्राचिन ईतिहासमा वर्णन गरिएको मग, गगल, मोगल, मोगलान, मगध, मल्ल, मगह, महन्त, महर, मग्यार र मगरस्थान संग सम्बन्धीत छन् र समय परिस्थिती अनुसार यो जातको नाम परिवर्तन हुँदै गएको हो । मगरहरु भगवान बुद्धको समय भन्दा निकै अघिबाट चीन, नेपाल र भारतका भूभागमा बसोबास गर्ने गर्थे । त्यसकारण गौतम बुद्ध पनि उनीहरुकै सन्तान हुनु पर्दछ । (Hirasing Thapa, Magar through the age, Manuscript, 2063 BS) । मगर जाति नै सबभन्दा बढी हिन्दुकरण गरिएको जाति हो । यस अर्थमा यी कुराहरु सत्य हुन सक्दछन् । अर्को तर्फ “किँरात” शब्द आर्य ब्रम्हाणहरुले यहाँका आदिवासीहरुलाई गाली गलौज गर्ने प्रयोजनका लागि प्रयोग गरेका थिए तिनिहरुका शब्दमा किँराती भनेका असभ्य जंगली हुन् । जस जसले हिन्दुहरु आर्यहरुको विरुद्धमा लडे, लडाई सामाना गरे, तिनीहरुलाई किँराती भनिन्थ्यो । नेपाल र भारतका जम्मै अनार्यहरुलाई किँरात भनिन्थ्यो (गोपाल गुरुङ, नेपाली राजनीतिमा अदेखा सचाई सन् १९८४ पृ ७७) । किँरात भित्र मंगोलीयन अनुहार भएका सबै जातिहरु पर्दछन् भनि ईतिहासकार ईमानसिङ्ग चेमजोङ मान्नुहुन्छ । यस भावको अर्थ सहि हुनसक्दछ । किन भने कर्केशियनहरुले आफ्नो प्रभुत्व फैलाउन यहाँ विभाजन ल्याउन जरुरी थियो । बाईसी चौबिसे राज्यहरुको उदय गराउनमा उनीहरुको भूमिका थियो । यस्ता विभाजनले उनीहरुको संस्कृती र धर्म फैलाउन राज्यको आधार मिल्यो ।

यी माथीको कुराहरुबाट भन्न सकिन्छ कि मगरहरुको प्राचिन संस्कृतीमा धेरै उतार चढाव आउँदै केही संस्कृतीहरु हिन्दु आर्यहरुमा गए भने धेरै संस्कृतीकरण (Sankritization) भयो र आज चलन चल्तीमा छ । अब मगर संस्कृतीको अध्ययन गर्दा यसको उत्पत्तीलाई पनि अध्ययन गर्नुपर्ने हुन्छ । मगरहरुको उत्पत्तीको कुरामा विद्वानहरु एकमत हुन सकेका छैनन् । लिच्छवीकालमा शंकराचार्यको नेतृत्वमा भएको हिंसात्मक हिन्दुकरण (एम एस थापामगर, २०४९ पे. ८२) संस्कृतीकरण (Sankritization) ले यहाँका प्राचिन पुस्तकहरु, लेखोटहरु जलाईएको घटना र वचेखुचेका जनजाति र बौद्ध संस्कृतीका पुस्तकहरु पनि राणाकालमा जलाईएकोले प्रमाण नष्ट भएको कारणबाट पनि सहि तथ्य पत्ता लगाउन गाहारो भएको हो । मगरहरुलाई क्षेत्री र ठकुरीलाई आफ्नै दाजुभाई हुन् भन्ने विश्वास भएको हुनाले पनि निर्धक्कसंग ठकुरी र क्षेत्रीहरुको साथ दिन सजिलो परेको हो । आफ्नो उन्नती गर्न सफल धेरै मगरहरुले पनि खसहरुले जस्तै आफूलाई ठकुरी र क्षेत्री बनाएका थिए (डोर बहादुर विष्ट, सबै जातको फुलबारी, सातौँ संस्करण २०४४, पृ.४२) । यसबाट पनि बुझ्न सकिन्छ कि मगरहरुको संस्कृतीमा हिन्दुकरणको प्रभाव गहिरो परेको छ । मगरहरुमा हिन्दुद्वारा दिईको गोत्रले पनि यसलाई प्रमाणीत गर्दछ ।

(२) मगर संस्कृतीको उत्पत्ती

मगर संस्कृतीलाई बुझ्न मगरको उत्पत्ती तर्फ अलिकति जाउँ । मगरको उत्पत्तीको बारेमा अझ पनि ईतिहासको पानामा लुकेको रहस्य खोतल्न कुनै पनि विद्वानहरु सफल भएका छैनन्, केही सिमित अनुमान र किंवदन्तीका आधारमा कथाहरु हालिएका छन् : (१) किँरात मुन्धुम अनुसार मगरहरु उत्तरी हिमालय क्षेत्रको सिम भन्ने स्थानमा भएको र यीनीहरु सीड र चित्तु नाम गरेका दुई मगरहरुको नेतृत्वमा नेपालको दक्षिणी भेकमा आएका थिए । यीनीहरु मध्य एसियामा बसोबास गर्ने सेता हुण थिए (Amansing Chemjong, History of culture of Kirat people, KTM 1967, Part 2 Page 67) । (२) मगरहरुको उत्पत्ती सम्बन्धमा यो भनिन्छ कि मगरहरु ईसापूर्व एक हजार देखि पन्ध्र सय अघि हालको मुस्ताङ हुँदै नेपाल पसेका हुन् । म्याग्दी, पर्वत, बागलुङ, प्यूठान, रोल्पा र उत्तरी रुकुममा आएका हुन् (Gorak 2048/26, Coded by Dr Budhamagar, Nepalese Culture : Different Dimension 2060 BS P 25) (३) केही मगरहरु चीनका खाम प्रान्तबाट नेपाल आएका हुन भन्ने विश्वास गर्दछन् (केशरजङ्ग बरालमगर, पाल्पा तनहुँ र स्याङ्जाका मगरहरुको संस्कृती २०३८, प्र. २०४० पे.१६) (४) खास गरेर मगरहरु तान्त्रिक मतका विश्वासी थिए । यद्यपी तान्त्रिक मत कुनै क्रमिक दर्शन नभएर एक विश्वास मात्र थियो तापनि त्यसवेला नेपाल, भोटमा यस मतको आस्था यति बलियो थियो कि पछि आएर यसले बुद्ध र हिन्दु धर्म माथी प्रभाव पार्‍यो । तान्त्रिक मत न कुनै धर्मको

उपज थिएन न कुनै धर्मावलम्बीहरूको देन नै थियो । वास्तवमा यो मगर जातिको विशुद्ध परम्परा थियो । मगरहरू नेपालमा बौद्धहरूको आगमन भन्दा पहिले वा काठमाडौं उपत्यकामा बसोबास योग्य भूमी हुनु भन्दा अगावै उत्तरतिरबाट आई बसेका थिए (Khidhroj thapa 2036, Magar jati Ek aithasik ruprekha, Serophero barsa 1, anka 1, Falgun 2036 BS, p 7-8) । (५) केही मगरहरू नेपालमा भारतको चितौरागढबाट नेपाल पसेका थिए । ऋषी राना चितौरागढको राजा थिए । उनीहरूको सन्तानले तेह्र वंश सम्म राज गरे (Francies Toker, Gurkha : the story of the Gurkhas of Nepal country 1957, P.21) । (६) मगरहरू सिक्किम देखि कुमाउ सम्म फैलिएर बसेका छन्, तापनि यिनीहरूको मूल थलो सप्त गण्डकी हो (विक्रमजीत हसरात (सं.), हिस्ट्री अफ नेपाल, सन् १९७०, ईन्डिया, पृ. ८) । (७) मगरहरू कालीको वार र पार तथा कालीको सहायक नदीहरूको महाभारत लेक र थुमहरूमा पहिले देखि नै बसिआएका हुन् । मगरहरू काली नदीले बनाएको बंशी, फाँट भएर नै गण्डकी प्रदेशमा प्रवेश गरेका थिए कि भन्ने आशंका गर्न सकिन्छ, (केशरजङ्ग बरालमगर, पाल्या तनहूँ र स्याङ्जाका मगरहरूको संस्कृती २०३८, प्र. २०५० पृ. २३) । (८) प्राचिन ईतिहासमा मगरहरूलाई “मगर” नामले उल्लेख नगरी लिच्छवी, वृजी, विडाल, मेदेश, भाटी, कवि वा कभि, सिचयन, अफर्ति, अवाटी र चिनियाँ ईतिहासकारहरूले यु-ची (Yue-Chi) भनि मगरहरूलाई उल्लेख गरिएको छ । अहिलेको “मगर” शब्द आर्य ब्रम्हाण्डद्वारा राखिएको आधुनिक शब्द हो । चाँगुको जगञ्जय मल्लको ताम्रपत्रमा मगरहरूलाई “मगल” शब्द उल्लेख भएको छ, (एम.एस. थापामगर, प्राचिन मगर र अक्खा लिपि २०४९, पृ. १) । (९) मगरहरू प्राचिन ईतिहासमा वर्णन गरिएको मग, गगल, मोगल, मोग्लान, मगध, मल्ल, मगह, महन्त, महर, मगथार र मगरस्थान संग सम्बन्धीत छन् र समय परिस्थिती अनुसार यो जातको नाम परिवर्तन हुँदै गएको हो । मगरहरू भगवान बुद्धको समय भन्दा निकै अघिबाट नेपाल र भारतका भूभागमा बसोबास गर्ने गर्थे । त्यसकारण गौतम बुद्ध पनि उनीहरूकै सन्तान हुनु पर्दछ । (Hirasing Thapa, Magar through the age, Manuscript, 2063 BS) ।

वास्तवमा मगरहरू कहिले कतैबाट यो भूमीमा आएको नभई, यहि भूमीमा फिरन्ते जीवन बिताउने रामापिथेकस (नेपालपिथेकस) कै सन्तान हुन् बरु कालान्तरमा उत्तर वा पश्चिम वा दक्षिणबाट आएका जातिहरूमा समिश्रण चाहिँ अवश्य भएको छ । मगर जातिबाट धेरै जातिहरूको विकास भएको छ ।

यसरी प्राचिन मगर संस्कृती हेर्दा प्रकृती पुजारी र तान्त्रीक देखिन्छ । बोन पो मत यसैको परिणाम हो । कालान्तरमा मगरहरूको वासस्थानमा बौद्ध दर्शन प्रादुर्भाव भयो र यस संस्कृतीलाई मगरहरूले अँगाले । नालान्दा (नाल = कमलको फूल, दा = राख्यो) विश्वविद्यालयको नाम मगर भाषामा मिल्नु त्यसैको प्रमाण हो । तर पनि उनीहरू आफ्नो प्रकृती पुजा र तान्त्रीक सबै छोड्न सकेका थिएनन् । बौद्ध कालमा ककेशियन आर्यहरूले बौद्ध दर्शनको ठूलो विरोध गरेका थिए, (किनकि यस दर्शनले अहमता विरोधी, मानवताको पक्षमा थियो । उनीहरूमा अहमताको भावना थियो भारतीय महादिपमा एकछत्र शासन गर्न चाहान्थे तर उनीहरूले मंगोलिय अनुहारका मानिसहरूको कडा सामाना गर्न परिराखेको थियो) । अर्कोतर्फ हालको ईरानबाट सिन्धुघाँटी हुँदै भारतीय महादिपमा छिरेका आर्यहरूले यहाँको संस्कृतीलाई अँगाले जस्तो गरेर, छोरी विवाह गरिदिएर, आदिवासीहरूलाई क्षत्रीको दर्जा दिएर आदिवासीहरूलाई नजीकको बनाउदै लगे र आदिवासीहरूको संस्कृतीमा हिन्दुकरण गरे, राज्य खोसे । संस्कृतीकरणको मारमा सबभन्दा बढी मगर जाति परेको देखिन्छ । ब्राम्हणहरू मगर संग मिसिएको संस्कृतीलाई शुद्ध हिन्दुकरण गर्दै जान थाले, यो प्रक्रिया जारी छ, हाल पनि नेपालको हिन्दु संस्कृती भारतका हिन्दुहरूको भन्दा केही फरक छ (जो मगर संस्कृतीको समिश्रणबाट जन्मेको थियो) र यसलाई भारतको हिन्दु जस्तै बनाउने प्रक्रियामा तल्लीन छन् । अधिकांस ब्राम्हणहरू यहाँको संस्कृतीलाई राष्ट्रिय संस्कृती मान्न हिचकिचाउँछन्, सबै कुरा हिन्दुस्तानका गर्दछन् ।

(३) को हुन बाह्र मगरहरू ?

मगरहरू कुमाउ गढवालदेखि सिक्किम सम्म बसोबास गरेको पाईन्छ । मगर यति भूगोलमा मात्र सिमित नभएर हंगेरी, चीन, भारत, भुटान, बर्मा लगायत थुप्रै विश्वका ठाउँहरूमा आदिवासीको रूपमा पाईन्छन् । प्राचिन कालमा “मगर” भन्ने शब्द त्यति चलाईएको नपाईए पनि यो जाति प्राचिनकालम समृद्ध थिए । पछि हिन्दुकरणको युग आएपछि यिनीहरूको दुरदशा शुरु भयो । शासकहरू क्षत्री भै ब्राम्हणको ईसाराका मगर जनता माथी शोषण गरे भने ब्राम्हण हरु फुटाउन तल्लीन रहे । मगर, गुरुङ, नेवार, तामाङ, राई, लिम्बु, चेपाङ, भुजेल आदि यसैको परिणाम हो । मगरलाई अब पनि फुटाउन पछिल्लो समयमा रचिएको गायत्री मन्त्र हो बाह्र र अठार मगर । मगरका नेता तथा विद्वानहरू यसलाई बढावा दिईरहेका छन् ।

नेपालका केही विद्वानका अनुसार ईतिहासको चौबिसे राज्य भित्र पर्ने मगरहरू बाह्रमगर हुन् । ति राज्यहरूमा प्यूठान, पर्वत, गल्कोट, कास्की, पाल्पा, तनहूँ, लमजुङ, गोर्खा, ईस्मा, धुर्कोट, अर्घा, खाँची, गुल्मी, गढौँ, पैयुँ, सतहूँ, भीरकोट, नयाँकोट, ढोर, जाजरकोट, मुसीकोट, रिसिङ घिरीङ, तार्की हुन् । यी राज्यहरू मध्ये बाह्र राज्यमा मगरहरूको बाहुल्यता थियो, त्यसकारण बाह्रमगर भनिएको हो भनेर केही मानिसहरू विश्वास गर्दछन् । मगरहरूको मूल स्थल राप्ती (गोरखपुर) र मारिचाड्डी (मस्याङ्दी) नदीको बीचको भाग मगरहरूको हो । यी प्रदेशमा बस्ने मगरहरूलाई बाह्र मगर भनिन्थ्यो र यी बाह्रमगराँतहरूमा सतहूँ, पाल्पा, भीरकोट, ढोर, गरहूँ, रिसिङ, घिरीङ, गुल्मी, अर्घाखाँची, मूसीकोट, ईस्मा थिए । (बरालमगर, २०३८, प्रकाशित २०५० पृ. २१) । यस क्षेत्रमा बस्ने मगरहरूले बराहा (वा माछा) को पुजा गर्ने चलन (जो बौद्ध धर्मको अवषेशको रूपमा लिईन्छ)बाट पनि ब्रम्हाण्डद्वारा उनीहरूलाई बराह मगर भन्दा भन्दै बाह्रमगरमा अपभ्रंस भएको हुन सक्दछ, किनकी यस क्षेत्र मगरहरूको. वस्तीमा आज पनि धेरै बराह थानहरू (जस्तै : छाब्दी बराही, दीवरही, ढोर बराही आदि) छन् । बाह्रमगरहरूलाई बाह्रपन्थी भन्ने चलन पनि छ । यसका साथै अन्य किंवदन्तीहरू पनि हालिएका छन्, ती कुराहरू मैले उल्लेख गर्न सान्दर्भिक लागेन र गरिन ।

(४) बाह्रमगरको वर्तमान संस्कृती

बाह्रमगरको वर्तमान संस्कृती प्राचिन शुद्ध मगर/आदिवासी संस्कृती नभएर ईरानबाट आएका आर्य ब्राम्हणद्वारा नियोजित ढंगबाट संस्कृतीकरण गरिएको संस्कृती हो । यति हुदाहुदै पनि मगरहरूले आफ्नो पुर्खाले मान्दै आएका चलनहरूलाई छोड्न सकेका छैनन् । यस अर्थमा यो मिश्रित संस्कृती हो । तर पनि अरु भन्दा भिन्न र पृथक छ, जिवित छ, आफ्नो अस्तित्व र पहिचान छ । यहाँ यसलाई सरसरती उल्लेख मात्र गरिएको छ ।

४. (क) संस्कार

४.१.१ जन्म/गर्भ: जन्म संस्कार मानव जीवनको पहिलो संस्कार हो । मगर समुदायमा गर्भवती आमालाई धार्मिक कार्यमा अशुद्ध मानिन्छ । मण्डली र बाबु बराजु पूजामा गर्भवती स्त्रीको लोग्नेलाई पनि अशुद्ध मानिन्छ । गर्भ रहेपछि न्वारन नगरन्जेल बाबु आमा र शिशुको जन्म पछि न्वारन नगरे सम्म तेह्र दिने दाजुभाईहरू समेत पूजा/धर्म कार्यमा अशुद्ध मानिन्छ (बरालमगर २०५०, पृ ६०) ।

४.१.२ छैटी : हिन्दु धर्मबाट प्रभावित मगर समुदायमा जेठो छोरा जन्मेको खुसीयालीमा, बालक जन्मेको छ दिनका दिन छैटी गर्ने गरिन्छ । प्राय छोरी र अरु छोराहरू जन्मदा छैटी गरिंदैन । छैटी बच्चा जन्मेको छैटी दिनको आधारतामा भगवानले बच्चाको भाग्यको रेखा कोर्दछन्, त्यस रातमा भगवानलाई आउन जान अवरोध नहोस् भनेर ढोका खुल्ला राख्ने चलन छ (Manbir Garbujamagar, Magaranti religious and rites, 2049 BS P.30) ।

४.१.३ मीआरमीन डाके (न्वारन): साधरणतया बाह्रमगरहरूले बच्चाको नाम राख्न बाहुन पुरोहित बोलाउँदैनन् । न्वारन गर्नको लागि कुटुम्ब (निवा वा निवाका छोराहरू) लागि आउँदछन् । हिन्दुकरण भएको गाउँमा बाहुन पुरोहितकहाँ गई नाम जुराउँदछन्, गौमुत मन्तरेर ल्याउँदछन् र विधी गरी बच्चाको नाम सुनाउँदछन् । गौमुत छयापेर चोख्याउँदछन् । आजकल मगर भुसाल (मगर पण्डित) राख्ने चलन बढ्दै गईरहेको छ । हिन्दुको प्रभाव नपरेको गाउँमा बच्चा जन्मेको बार, महिना, क्षण वा कुनै घटनाका आधारमा नाम जुराउने चलन पनि छ (Roka 2025 BS, P61, coded by Dr. Harsabahadur Buramagar P.27) । साधरणतया मगरहरूले ११ दिनका दिन न्वारन गर्ने गर्दछन् । परिस्थिति अनुसार तीन दिन देखि विजोर दिनमा न्वारन गर्ने गर्दछन् । रिसिड धिरिड र केही अन्य भागका मगरहरूले पहिलो छोरा जन्मेको खुसीयालीमा टाढा टाढाका आफन्तहरूलाई बोलाउने चलन हुन्छ । यस्तो चलनलाई “सारटीका याहाके” भनिन्छ । आफन्तहरूले बच्चाको बाबु आमा वा बच्चालाई फूलमाला, पैसा दिने गर्दछन् भने बच्चाको तर्फबाट भोज पनि गरिने गरिन्छ (बरालमगर, २०३८, प्र. २०५० पे ६१) ।

४.२ कर्म संस्कार

४.२.१ पूरभदै/छो कासके (पास्नी) : मगर समुदायमा छोरीको पाँच महिना र छोराको छ महिनामा पास्नी गरिने चलन हुन्छ । यसको लागि जोतिषले दिन जुराईदिने गर्दछन् । साधरणतया भाई भाईको कन्या जसको राशीफल मिलेको हुन्छ उसले बच्चालाई पहिलो अन्न खुवाउने चलन छ । तर आजकल पहिलो अन्न प्रशान गराउने व्यक्ति पनि जोतीषीले जुराईदिने चलन बढ्दै गईरहेको छ । यसपछि मात्र बच्चाका बाबुआमा अनि आफन्तले अन्न प्रशान गराउने गर्दछन् । मगरहरू यसको लागि तेह्र किसिमको परिकार जुटाउने गर्दछन् र बरको पात वा सालको पातमा सो परिकार राखेर अन्न प्रशान गर्ने गरिन्छ । पुरभदैमा भद्राईको मासु खुवाउनाले बच्चा बाठो हुन्छ भन्ने विश्वास प्रायः धेरै मगरहरू गर्दछन् । सुँगुरको मासु मगरहरूले खाए पनि अन्नप्राशनमा बच्चालाई खुवाईदैन । भात खुवाउँदा बच्चा रुने गर्दछ र यदि नरोएमा अशुभ हुने धारणा धेरै मगरहरू राख्दछन् (बरालमगर, २०३८, प्र. २०५० पे ६३) । यस दिनमा बच्चालाई नयाँ कपडा लगाईदिने गर्दछन् । यदि पहिलो छोरा जन्मेको हो वा खुसीयाली मान्न सक्ने मगरहरूले सो दिनमा ठूलै भोजभतेर पनि गर्दछन् र सोरठी, मारुनी, कौरहा आदि नाचगानको पनि व्यवस्था गर्ने चलन छ ।

४.२.२ छेवर गर्ने : साधरणतया बच्चा जन्मेको पाँच वर्षमा मामाहरूद्वारा भान्जाको केश काटेर छेवर गरिदिने गर्दछन् । यो कार्य ९ वर्ष भित्र विजोर वर्षमा गरिने गरिन्छ । प्रायः मगरहरूले बच्चाको घरमा नै मावली आई छेवर गरिदिने गर्दछन् भने, कतै कतै मावलीकहाँ लगेर गरिदिने चलन पनि छ । तनहूँको धिरिड, गजरकोट र किहूँमा भने कुटुम्बले नै छेवर गरिदिने गर्दछन् (बरालमगर २०३८, प्र. २०५० पे ६४) । तर आजकल छेवर गर्ने चलन हराउँदै गईरहेको छ । छेवर गर्दा कसैकसैले धुमधामका साथ भोजभतेर गर्ने गर्थे भने कोहीले साधारण ।

४.२.३ घाँघर याहाके (गुन्यु चोलो दिने) : मगर समुदायमा छोरी पाँच वर्ष पुगे पछि विजोर वर्षमा मगर लामाले साईत हेरी विधी विधान पुन्याई घाँघर दिने प्रचलन थियो । तर आजकल यस्तो पाईदैन ।

४.३ विवाह संस्कार :

विवाह मानव जीवनको सृष्टी सञ्चालनको लागि मानव समाजद्वारा बनाईएको एक सामाजिक संस्था हो । मगर समुदायमा विवाह गर्दा मामा छोरी फूपूचेला गर्ने चलन हुन्छ । मगर समुदायमा मागी विवाह, प्रेम विवाह, भागी विवाह, चोरी विवाह, जबरजस्ती विवाह, विधवा विवाह प्रचलनमा रहेका छन् । हालमा आएर समाजको चेतना सँगै जबरजस्ती विवाह, चोरी विवाहहरू हराउँदै गएका छन् ।

४.३.१ मागी विवाह : यस विवाहलाई मगरहरू लगन्या विवाह पनि भन्दछन् । यस विवाहमा केटीको घरमा दहीको ठेकी लिएर केटा पक्ष जान्छ । प्रस्ताव स्वीकृत भएमा ठेकी केटी पक्षले म्हास्दछन् । प्रस्ताव स्वीकृत भएमा केटीलाई केटाको साथै पठाईन्छ

। तर आजकल हिन्दुकरणले गर्दा ब्राम्हणको जस्तै जन्ती आई लिएर जाने चलन बढेको छ । केटीलाई केटासँगै पठाएमा पछि “ढोगभेट फसाक्के”को कार्यक्रम राखेर विवाहको रीत पुरा गरिन्छ ।

४.३.१ प्रेम/भागी विवाह वा अन्य विवाह : मगर समुदायमा धेरै जसो भागी विवाह भन्दा पनि प्रेम/भागी विवाह बढी हुने गर्दछन् । यस्तो विवाहहरूमा केटा पक्षले केटी पक्षकहा ३ दिन भित्र दहीको ठेकी लागि वा नलगी छोरी लगेको खबर दिईन्छ । यस्तो विवाहमा माईती पक्ष असन्तुष्ट भएमा केटी खोस्न आउने चलन पनि छ । यस्तो चलनमा माईति पक्षलाई तर्साउन बन्दुक पड्काउने गरिन्थ्यो, पछि यहि चलन मगरको विवाहमा बस्यो । आज पनि मगरहरू विवाहमा बन्दुक पड्काउने गर्दछन् (वैरागी नाटामगरसंगको कुराकानी, २०६६ चैत) । यसमा केटापक्ष केटी पक्षकोमा गएर “ढोगभेट फसाक्के”को लागि सोधनी गर्दछन् यसलाई “सोढनी आन्के” भन्दछन् । दुवैपक्षको कुराकानी मिलेपछि “ढोगभेट फसाक्के”को आयोजना गरेर विवाह कार्य सम्पन्न गरिन्छ । धेरै जसो मगरहरू विवाहमा कुटुम्बले उम्काउँदछन्, जग्गे राख्दैनन् । तर हिन्दुको प्रभाव बढी परेको ठाउँमा पुरोहित राख्ने, जग्गे होम गर्ने चलन पनि छ ।

ढोगभेटको लागि माईती पक्षले केटा पक्ष सँग सूङ्गुरको मासु, रक्सी, वारा, सेल आदि माग्ने चलन पनि मगर समुदायमा चलन छ । तर आजकल यो चलन हट्दै गईरहेको छ । यसका साथै दाईजो प्रथाले जरा गाड्दै गईरहेको छ । मगरहरूमा मामाको छोरी विवाह नगरे, मामाहरूले अड्को थाप्ने चलन पनि छ । यस्तोमा माईतमा “ढोगभेट फसाक्के” मा जानुभन्दा अगाडी मामाघरमा रीत कोशेली लागि पहिला मामा कहाँ ढोगभेट गरी स्वीकृती लिनु पर्दछ । तर यस्तो चलन आजकल त्यति पाउन सकिँदैन । मगरहरूमा मामाको छोरी विवाह गर्ने चलन भएकोले केटाकेटीहरू किशोर उमेरको शुरुवातमै प्रेम/भागी विवाह गर्ने समस्या निकै छ, यसले मगर युवाहरूको शिक्षा र चेतनामा असर गरेको छ ।

४.४ मृत्यु संस्कार

मृत्यु संस्कार मानव जीवनको दुःखद र अन्तिम संस्कार हो । धेरै जसो मगरहरू लाशलाई जलाउने गर्दछन् भने केहीले गाड्ने गर्दछन् । लाश लैजाँदा लाश भन्दा अघि कुटुम्बहरूले सेतो कपडाका लामो गराई “लाम” हिडाल्ने चलन पनि छ । प्राय मगरहरू तेह्रदिन सम्म किरिया बस्दछन् अरु हिन्दु जस्तै । दशौं दिनमा सम्पूर्ण भाईहरू जम्मा भएर दशगात्र गर्दछन् र तेह्र दिनका दिन चोखिन्छन् । चोखिने दिनमा मगरहरू मासु प्रयोग गर्दछन्, मृतकलाई पनि चढाउँदछन् । सो अवधीमा किरियापुत्रीहरूलाई भात खुवाउने कार्य कुटुम्बबाट हुने गर्दछन् र उम्काउने काम पनि कुटुम्बबाट गर्ने गरिन्छ । हिन्दुको प्रभाव परेका गाउँहरूमा उम्काउँदा बाहुन पुरोहित राख्ने चलन पनि छ । आजकल मगर लामा (भुसाल) हरूले पनि पुरोहितको कार्य गर्दछन् ।

४. (ख) बाह्रमगरको भाषा

मगर भाषा खासगरी पाँच किसिमको जीवीत भएको तथ्य छ । तिनमा पाल्हीमगर(मगर ढूट), मगर खाम/पाड र काईके मगर भाषा नेपालमा बोलिन्छ भने अल्मोडाको महरघाँटीमा बनमानुस भनिने जातिले बोल्ने भाषा ब्याँसी र आसामाको मीजुमहरहरूले बोल्ने भाषा विदेशमा बोलिने मगर भाषा हो । यी मध्ये ब्याँसी र मीजुमहर मगर भाषा, पाल्ही मगर ढूटको भाषाका हो (खोज जारी छ) भने खाम/पाड र काईके भाषा चाहिँ छुट्टै पृष्ठभुमीको अस्तित्व बोकेको भाषाहरू हुन् (हिरासिङ थापामगर, सम्पादकीय, मगर (ढूट)-खस-अंग्रेजी शब्दकोष २०६६, प्रकाशक नेपाल मगर संघ) । यसरी विदेशी भुभागमा रहने मगरहरूको पनि भाषा खोज्दै जाने हो भने अरु पनि पाउन सकिन्छ किनकि मगरहरू धेरै ठाउँमा छरिएर बसेका छन् अर्को तर्फ नेपालकै पनि केही भाषाहरू मगर ढूट सँग एकदमै नजीकका छन् । नेपालका बाह्रमगरहरू भने पाल्हीमगर अर्थात मगर ढूट बोल्दछन् तर विगतमा राज्यले लिएको दमनकारी नीतिले कतिपय मगरहरू आफ्नो मातृभाषा विर्सन बाध्य भए ।

४. (ग) बाह्र मगराँतको धर्म

प्राचिन मगरहरू प्रकृती पुजारी र वोन पो, तथा तान्त्रीक संस्कृतीमा विश्वास गर्दथे । त्यसपछि मगर समुयमा बुद्ध धर्मका अनुयायी बने । पछि हिन्दुरणको अवस्था सृजना भएपछि मगरहरू हिन्दुतर्फ ढल्के तर उनीहरू पुर्खादेखिको चलन भने छोड्न सकेनन् । हिन्दु, मुस्लीम र ईसाई धर्म सबै नेपालका लागि आगन्तुक हुन् फरक यति छ कि हिन्दु खासगरी नवौ सताब्दीबाट शंकराचार्यको रक्तपात पूर्ण दिग्विजयबाट नेपालमा जरा गाड्यो भने मुस्लीम धर्म रत्न मल्लको पालामा अर्थात पन्ध्रौ शताब्दीको अन्त्यतिर तथा ईसाई धर्म प्रताप मल्लको पाला अर्थात सत्रौ शताब्दीको मध्यतिर प्रवेश गरेको हो (डा. गेहेन्द्रमान उदास “पोखरेली”- नेपालका आदिवासीमा हिन्दुकरण, २०६१ पृ. ५५) । यसबाट के अनुमान गर्न सकिन्छ भने मगरहरू पनि विभिन्न धर्मका शिकार भएका थिए र छन् ।

४.(३) बाह्र मगरको पहिरन

मगरहरूले पहिले पहिले पुवारको धागो निकालेर त्यसबाट कपडा (भाँगा) बुनेर लगाउने गर्थे । लोग्ने मानिसहरू त्यही भाङ्गाको गादो र कछाड लगाउने गर्दथे आईमाईहरू पनि भाङ्गाको गादो र लुङ्गी जस्तै त्यही पुवाबाट निर्मित कपडा लगाउँथे । पछिल्ला समयमा लोग्ने मानिसहरू खाडीको भोटो, कछाड, लङ्गौटी, भाङ्गा र टोपी लगाउने गर्दथे भने महिलाहरूले पाँगाको गुनियो, चोलो, घलेक र टाउकामा लरफू लगाउने गर्दथे (बगलमगर, २०३८, पृ. २०५०, पृ. ३९) । आजकल आधुनिकता र संचार तथा फेशनको विकासले संसारका आधुनीक पहिरन मगरहरूले लगाउँदछन् तर परम्परागत पहिरनलाई मगरका कार्यक्रमहरूमा लगाउने गर्दछन् ।

४.(घ) बाह्रमगरको चाडपर्वहरू र पूजाआजाहरू

बाह्रमगराँतका मगरहरूले माघे सक्रान्ती, बसन्त पञ्चमी, यौनाट, चैते दशै, चण्डी पूजा, साउने सक्रान्ती, कृष्णअष्टमी, तीज (भोरा स्याहाके), बडा दशै, तिहार आदि प्रमुख छन् ।

बाह्र मगरका पूजाआजामा चण्डी पूजा, पितृपुजा, मण्डली पूजा, बाजीबज्यै पूजा, बराही पुजा, भूयाँर पुजा, कूलपूजा प्रमुख हुन् भने अन्य पूजाआजामा माई पूजा, नाग पूजा, भौँकी, शिकारी, मरी (बायु) पूजा, मसान वा भूत पुजा, हरेलो आदि पूजाआजाहरू मगर समुदायमा प्रचलित छन् ।

मगर समुदायको चाडपर्व र पूजाआजाहरूमा संस्कृतीकरणको गहिरो छाप भेटिन्छ । तर पनि उनीहरूको परापूर्व कालदेखि चलिआएको आफ्नोपनि पनि छोड्न सकेका छैनन् ।

४. (ड) बाह्र मगरहरूको गीत र नाचगानहरू

बाह्रमगरहरू कौरा (चुङ्का), रोदी, भ्राउरे, सोरठी, घाँटु, यौनाट, ओहली, ज्यानै, जिवैमामा नाच, भोरा नाच, हुँरा नाच आदि नाचगानहरू मगर समुदायमा पाईन्छ भने यानीमाया, सुनीमाया गीत, ठाडो भाका गीत, तेसो भाका गीत, दोहोरी, साली ज्यू गीत, रोईला, असारे आदि गीतहरू पनि पाईन्छ । मगरहरूका गीत र नाचगानहरू प्राय मौसमी हुने गर्दछन् ।

५. मगर संस्कृतीको निर्माण र परिवर्तनको ढाँचाहरू

कुनै पनि समुदायको संस्कृती परिवर्तनका घटनाहरूलाई अध्यन वा प्रस्तुतीकरण गर्न उद्दिक्कासीय, संघर्षको (/ ऐतिहासिक भौतिकवाद), प्राविधीक, साँस्कृतिक आदान प्रदानको, आर्थिक, अनुकूलता/समायोजन (Adaptation) आदि दृष्टीकोण/सिद्धान्तहरूबाट गर्न सकिन्छ । तर यहाँ त्यस्ता कुनै खास सिद्धान्तबाट आधारित नभई सरसर्ती व्याख्या मात्र गरिएको छ ।

मगरहरूको संस्कृती प्राचिनकालमा बोनपो, तान्त्रीक, प्रकृती पुजारी हुँदै मौलिक रुपमा बुद्ध संस्कृतीमा देखियो । अधिकाँस मगरहरूले सो कुरालाई अँगाले । भुरुम नचाउनु, बराहा (माछा) पुजा गर्नु, मामाकी छोरी र विधवा भाउजु विवाह गर्नु, सुत्केरी माईत जानु, भिमसेन पाती पुज्नु, सुँगुरको मासु खानु, वर्ण व्यवस्था नमान्नु शरिर खोप्नु वा टाटु बनाउनु, कान छेड्नु, भिक्षा माग्नु, घरमा पुरेनी चित्र बनाउनु आदि संस्कृती बौद्ध संस्कृती का अवशेष हुन् (एम.एस. थापामगर, प्राचिन मगर र अक्खा लिपि २०४९, पृ.७२-७४) ।

मगरहरूमा बुद्ध संस्कृतीको विकास गरी आफ्ना गणराज्यहरूमा अमन चैनका साथ बसिरहेका थिए । सिन्धुघाँटीमा कर्केसियन आर्यहरूले लडाई जितेर त्यहाँका आदिवासीहरूलाई दास बनाए पछि उनीहरूले जातभात र भेदभावको एक संस्कृती बनाए । त्यो हिन्दु संस्कृती विस्तारै भारतीय महादिपमा राज्य सत्ताको माध्यमबाट फैलिँदै गयो । आदिवासीहरूको संस्कृतीलाई अपनाए जस्तो गरी उनीहरूको संस्कृती लादियो । आदिवासीहरूले मान्ने गरेको देवताहरूलाई पनि उनीहरूले आफ्नो संस्कृति भित्र राखे । यसले भारतीय महादिपमा नयाँ संस्कृतीको विकास भयो । तर ब्रम्हाणहरूले त्यसलाई राष्ट्रिय संस्कृती स्वीकार गर्न सकेनन् र जातभात, छुवाछुत तथा विभाजनलाई प्रमुखता दिँदै संस्कृतीकरण गरे । यसरी मगरको संस्कृती पनि यसको शिकार भयो । तर हालको नेपाल भूमिमा भने लिच्छवी कालको उत्तराद्ध देखि खास गरेर शंकराचार्यको नेतृत्वमा नेपालमा बुद्ध धर्म र संस्कृतीलाई नष्ट गर्ने अभियान चालेपछि मल्ल राजाहरू हिन्दु धर्म र वर्ण व्यवस्थातिर परिवर्तन भई सामान्ती अधिकारको लोभमा सामान्त भई निरंकुशता पूर्वक शासन गरेपछि नेपाली समाजमा खासगरी काठमाडौँ उपत्यकामा हिन्दु धार्मिक कट्टरताबादले जरा गाड्दै ल्यायो । तर तामाङ गुरुङ मगर, किराँत आदि आदिवासी जनजातिहरूले चन्द्र शम्शेरको शासनकाल सम्म पनि आफूहरूलाई अहिन्दु मानिरहेका थिए (तरुण गोर्खा साप्ताहिक : बुधवार ४, असोज १९४५, सं. ठाकुर चन्द्र सिंह, देहरादुन पृ. १, डा. गेहेन्द्रमान उदास "पोखरेली" द्वारा उद्धृत, पे ५६) यसबाट के भन्न सकिन्छ भने नेपालमा बस्ने मगरहरूको संस्कृतीमा संस्कृतीकरणको प्रभाव लिच्छवीकाल र यसपछि परेको थियो ।

यहाँ के कुरा प्रष्ट हुन्छ भने प्राचिन देखि हाल सम्म मगरहरूको संस्कृति लाई ब्राम्हणद्वारा निर्देशित परिवर्तन संयन्त्र अपनाएर परिवर्तन गरियो र संस्कृतीकरण गरियो । मगरहरूलाई क्षत्रीको दर्जा दिनु, जात माथि चढाउनु, यहाँका आदिवासीका चाड जस्तो तिहारमा गाई पुज्नु लगाउनु, आदिवासीले मनाईरहेको दशैमा हिन्दु धर्मका देवताहरूलाई पुज्नु बाध्य पार्नु, आदिवासी/मगरहरूका/बौद्ध ग्रन्थहरू जलाउनु, विदेशी सेनामा बेचिनु, पढ्न लेख्नबाट बञ्चित गरिनु आदि निर्देशित परिवर्तन र संस्कृतीकरण संयन्त्रका उदाहरणहरू हुन् ।

मगर समुदायको संस्कृतीको कुरा गर्दा हालको संस्कृती वन्न अन्वेषण (Discovery), नव परिवर्तन (Innovation), प्रसार (Diffusion), पर संस्कृती ग्रहण (Acculturation), बसाई सराई, आत्म संस्करण (Assimilation) आदि संयन्त्रको बृहत रुपमा अर्थ राख्ने । वरु मगर बस्तीमा आर्य ब्रम्हाणहरूको आगमनले र उनीहरूको निर्देशित परिवर्तन तथा संस्कृतीकरणले मगरहरूको संस्कृतीमा व्यापक परिवर्तन ल्याईदियो ।

एउटा के कुरा सत्य हो भने आर्य ब्राम्हणहरू मगर बस्तीमा बसाई आए पछि उनीहरूको संस्कृतीमा पनि मगरीकरण भयो । यसका उदाहरणमा उनीहरू बुद्धलाई भगवान विष्णुको अवतार भनी व्याख्या गर्न बाध्य भए । किराँतेश्वर महादेव लाई हिन्दुहरू आफ्नो देवता मान्न बाध्य भए । त्यस्तै गरि बाहुनहरूले मामाको छोरी विहे गर्ने चलन बस्यो, जो हटाउन राणाकालमा कानून नै बनाउनु पर्यो । ब्राम्हणको भाषा संस्कृतमा मगर भाषाका शब्दहरू गए, प्रकृती पुजालाई बाहुनहरूले पनि आत्मसाथ गर्नु आदि उदाहरणहरू छन् । तर उनीहरू हर हमेशा शुद्धिकरण गर्न लागे र जहिले पनि दक्षिणातिरको हिन्दु संस्कृतीलाई बढावा दिँदै गए ।

पछिल्लो समयमा पश्चिमीकरण, आधुनिकीकरण, विश्व व्यापीकरण आदि संयन्त्र (Mechanism) बाट परिवर्तन हुँदैछ । मगर समाजमा रोदी, भ्नाउरे, कौरहा, सोरठी/मारुनी, दोहोरी, जीवैमामा, यौनाट आदि हराउँदै जानु र बर्थ थे, भ्यालेन्टाईन डे, अंग्रेजी नयाँ वर्ष मनाउनु, हिपहप संस्कृती आदि यसका उदाहरणहरू हुन् ।

नेपालका मगरहरूको संस्कृती निर्माण र परिवर्तनलाई निम्न अनुसार हेर्न सकिन्छ । जसलाई विस्तृत अध्यन अनुसन्धान गरि सत्य तथ्य पत्ता लगाई यसलाई उजागर गर्नु जरुरी छ । नेपालको राष्ट्रिय संस्कृतीका राम्रा पक्षलाई बढावा दिनुपर्दछ भने विकृत पक्षलाई हटाउनु जरुरी छ ।

- (क) प्राचिन प्रकृती पुजारी, बोन पो, तान्त्रीक संस्कृती + बुद्ध संस्कृती = प्राचिन मगर बुद्ध संस्कृती,
 (ख) प्राचिन सिन्धु आर्यको संस्कृती + प्राचिन मगर बुद्ध संस्कृती = प्राचिन राष्ट्रिय मगर संस्कृती (मगरीकरण),
 (ग) प्राचिन राष्ट्रिय मगर संस्कृती + हिन्दुकरण (वर्ण व्यवस्था, छुवाछुत, बहुदेवतावाद, ब्राम्हणवाद, स्वार्थवाद, मूर्तीपूजा, बली प्रथा, संस्कृतीकरण आदि) = अहिलेको मृत हुन लागेको मगर संस्कृती ।
 (घ) हालको मगर संस्कृती + संस्कृतीकरण (विकृत पक्ष मात्र) + पश्चिमीकरण (विकृत पक्ष मात्र) + आधुनिककरण, विश्वव्यापीकरण (विकृत पक्षहरू) = परिवर्तनमा हिँडिरहेको मगर संस्कृती (आधुनिक मगर संस्कृती)

यसरी मगर संस्कृती समय समयमा मर्दै बाँच्दै गरेको संस्कृती हो, जुन अत्याधिक प्राचिन छ । तर, यसका प्रमाणहरू हिन्दुकरण र संस्कृतीकरण (Sankritization) को लडाईंमा जलाईकाले आधिकारीकता पुष्टी गर्न गाहरो छ । तर सत्य के हो भने नेपालका बाहुन क्षेत्रीमा मगर संस्कृतीको प्रभाव परेर उनीहरूमा पनि नयाँ हिन्दु संस्कृती बनेको सत्य हो, जो आज पनि उनीहरू त्यसलाई राष्ट्रिय संस्कृती नमानेर दक्षिणका हिन्दुहरूको जस्तो शुद्ध बनाउन लागिपरेका छन् र शासन व्यवस्था सञ्चालनको जिम्मा पनि बेला बेलामा उतै जिम्मा दिने गरेका छन् । जसले नेपालमा राष्ट्रियता विकास हुन सकेको छैन, जसले गर्दा अन्ध जातिवादको विकास हुँदै गएको छ । हिँजोको दिनमा ब्राम्हणमा मात्र भएको अन्ध जातिवाद अन्य जातिमा पनि सर्न थालेको कारणबाट राष्ट्रिय वेमेलको स्थिति छ । आजको आवश्यकता पिछ्छडीएका संस्कृतीहरूलाई उचित स्थान दिएर राष्ट्रिय संस्कृतीको विकास गरि त्यस्तो साभ्ना राष्ट्रिय संस्कृतीको जर्गेना गरि सबै खाले संस्कृतीको समावेशीकरण सुनिश्चित गरेर यहाँबाट अन्ध जातिवाद र अन्ध संस्कृतीवाद हटाउनु पर्दछ । नयाँ नेपालको विकास गर्नुपर्दछ ।

“समाप्त”

BIBLIOGRAPHY

- Acharya, Balaran 2058 BS: *Perspective on Socio-Cultural Change and Development (A Sociological Analysis)*, KTM
 Baralmagar, Kesharijang, 2050 BS : *Palpa. Tanahun ra Syangjaka Magarharuko Sankriti*, Published by Royal Nepal Academy ktm.
 Bista, Dorbahadur, 2055 BS: *Sabai Jatako phulbari*, 2055 BS, 7th edition, Published by Sajha Prakashan Lalitpur
 Buramagar, Harhabahadur & Rokemagr, Gopalbar 2060 BS : *“Magar culture” with in Nepalese culture: Different Dimensions*, Royal Nepal academy.
 Bhattarai, Gyaneswar : *Brihat gyankosha 25th edition 2066 BS, KTM*
 Central Bureau of Statistics 2001 : *Population Census 2001 (Selected urban tables)*, HMGN, National planning commission Secretariat, Central Bureau of Statistics, Nov 2003.
 Central Bureau of Statistics 2001, : *Population Census 2001 (Selected tables, Western region)*, HMGN, National planning commission Secretariat, Central Bureau of Statistics, Nov 2003.
 Chemjong, Imansing 1967 : *History of culture of Kirat people*, KTM
 Gurung, Harka, 1998 AD : *Nepal Social Demography and Expectations*, Published by New Era KTM.
 Gurung, Harka, 2001AD : *Social Demography of Nepal census 2001*, Himal books, Kathmandu.
 Gurung, Gopal 1992 AD : *Ranjitima Adheka Sachaiharu*, KTM
 Hamilton, F.B., 1815 AD: *An Account of the Kingdom of Nepal, 1815 AD UK, Reprint 1997, Delhi India*
 Kirkpatrick, William J. 1973 AD : *An Account of Tha kingdom of Nepal*, Published by Rupa Co India, 2007 AD.
 Mishra, Dilliram, 2057 BS: *Nepal Adhirajyama Tanahun*, Published by Sharmila Mishra.
 Maski Ranamagar, Shreedhar : *Magar Jatiko Mulbato 2066 BS, Butwal*.
 Paul Bahannan and Mark Glazen, 1998 AD: *High points in Anthropology*, 2nd edition, New Work.
 Punmagar, Mejan 2066 BS : *A study of Pun Magar*, KTM
 Ritzer, Goerge 2000AD : *Sociological Theory*, 5th edition New Work
 Sinjali, BK 2007 : *Health Awareness Among Rural Magars towards Communicable Diseases (A Case Study of Kotdarabar VDC of Shrimagar, Min 2066 BS : Paschimanchal Bikas Chhetraaka Magar Samudayama Prachalit Lokgit nriyako Bartaman Abastha ra chunautiharur, Published by Magar Study Centre Ktm*
 Tanahun District), TU Dissertaion for MPA Degree KTM.
 Thapamagar, Lokanesh 2057 BS : *Eitihasik pristhabhumima pratham sahid lakhana thapamagar*, Butwal
 Thapa, Khildhoj, 2036 BS : *Magar jati Ek aithasik ruprekha, Serophero barsa 1, anka 1, Falgun 2036 BS, p.7-8*.
 Tukey, Francis, 1957 : *Gurkha : the story of the Gurkhas of Nepal country 1957*
 Thapa, Hirasing, 2007AD: *Magar through the age (Magar History) (Manuscript)*
 Thapa, M S 2049 BS : *Prachin Magar ra Akha Lipi*.
 Thapa, Hirasing, 2066 BS: *Magar (Dhut)-Khas- English Dictionary*
 Tamang, Sitaram 2061 BS : *Nepal Samaj Bikasko eitihasik bhautik nirupan*, KTM
 Udas (pokhareli), Dr, Gehendra man : *Nepalka adibasi janajati hindukaran*, KTM
 Ukyab, Tamil & Adhikari, Shyam 2000 AD: *The nationalities of Nepal*, published by HMGN Ministry of Local development, National
 Wright, Daniel 1877 AD : *History of Nepal*, Published by Rupa Co India 2007 AD.
Newspaper & Journals
 Smarika 2062, Tanahun udhyog banijya sangha Tanahun Damauli.
 Smarika Mitrasen Pratisthan, Different Serials.
 Poon hill, 2063 Pokhara.
 Kamung Lam, Monthly newspaper Kathemandu, Different serials
 Gorakhapatra, Kantipur Daily Different Serials